

3.2.

Історичні національні меншини

В етнічній палітрі України особливе місце займають історичні національні меншини, тобто ті етнічні спільноти (групи), котрі мешкають на теренах українських земель не менше ніж 200-250 років. Останній показник ґрунтується на висновках таких наук як культурна антропология, екологія людини, генетика, економіка та деяких інших. Мова йде про те, що протягом 8-10 поколінь, життя яких протікає на одній і тій же географічній території, формуються деякі спільні для всієї етнічної групи адаптивні (генетичні), діяльнісні (спосіб господарювання), культурні та ментальні ознаки. Це дає підставу стверджувати про органічну єдність таких людських спільнот з оточуючих їх природним довкіллям. Тим самим, можна вести мову про їхню природну можливість бути складовою частиною українського соціуму чи, принаймні, існуванні достатніх можливостей для інтеграції історичних національних меншин в його структуру.

Ті чи інші історичні національні меншини мають різний час перебування на теренах України. Часові відмінності різняться на порядок: від 2,5 тис. років (греки) до 500-200 років (росіяни, болгари та ін.). Це, звісно, має істотне значення для оцінки їх участі та ролі в житті минулих соціальних систем. Однак, для сучасників дещо більше важить реальна участь історичних меншин у функціонуванні нинішнього українського соціумі. В цьому контексті значення має низка критеріїв: чисельність меншини, її організованість, здатність до співпраці, зв'язок з історичною батьківщиною, соціальна визначеність тощо. Розглянемо це питання докладніше.

Росіян згідно перепису 2001 р., в Україні проживало 8 млн. 331 тис. чол., що складало майже 17,3% населення. При цьому слід мати на увазі, що формування самої російської національної меншини має вельми прикметні особливості. Насамперед, мова йде про нащадків першої хвилі російських мігрантів в Україну, яка мала переважно релігійний характер і відбувалася у XVII – XVIII ст. Мова йде про спільноти, відомі під назвою «старообрядці», «духобори», «молокани», «старовіри», які селилися на Сіверщині, Тавриді, Буковині та ін. Ці спільноти намагались бути однаково відособленими як від українців, так і від своїх

одноплемінників — росіян, які прибували в Україну з наступними переселенськими хвилями. Чимало росіян опинилися в Україні в часи її поступового поглинання імперією, тобто в другій половині XVII – XVIII ст. Т. зв. ратні, служилі, боярські люди, військові поселяни, духовенство, купці та різночинство, нарешті — аристократи та державна еліта, дедалі наростаючими темпами засвідчували свою присутність в містах, фортецях, підприємствах, казенних установах на захоплених багатих землях тощо. Нарешті, початок індустріалізації додатково приніс в Україну на підприємства робітничу та технічну людність. Власне кажучи, саме подібними причинами, які головно пов'язані з імперською політикою Москви стосовно України, по суті, сформовано російську — цю найчисленнішу національну меншину в Україні.

За переписом 1926 р., росіян в Україні налічувалось 2 млн 677 тис. чол. (9,2% населення), причому міського і сільського люду було приблизно однаково. Про задоволення мовних потреб росіян у містах свідчить бодай та обставина, що УРСР змушена була оголосити лінію на українізацію, тобто бажання ввести українську мову в діловодство, освіту, державні та партійні органи, де практично повністю панувала російська мова. Для задоволення ж етнокультурних потреб сільських росіян було створено (станом на 1931 р.) 8 російських національних районів в Слобожанщині, на Луганщині та Приазов'ї — Верхньо-Теплівський, Олексіївський, Кам'янський, Путивльський, Терпінянський, Чугуївський та Сорокинський; діяло також 379 сільських та 9 селищних російських національних рад. У цей же час діяло 1539 російських шкіл.

В подальшому російське населення в Україні стрімко зростало: 1959 р. — 7 млн 90 тис., 1970 р. — 9 млн 126 тис., 1979 р. — 10 млн, 1989 р. — 11 млн 355 тис. Серед стимулів і причин міграції росіян варто згадати ще одну, а саме: надання житла на Україні пільговим категоріям військових пенсіонерів, пенсіонерам з Крайньої Півночі та Далекого Сходу тощо. Окрім суто демографічного приросту, ця частина переселенців посилювала соціальне навантаження на республіканські та місцеві органи влади, особливо на бюджет та соціальну сферу.

Згідно перепису 2001 р., російська меншина в Україні налічувала 8 млн 334 тис. або 73,5% від 1989 р. Ця обставина потребує окремого аналізу, однак можна стверджувати, що таке зменшення численності меншини відбулося не стільки за рахунок еміграції росіян, яка дійсно була, але не в таких масштабах, скіль-

ки рішенням про українську самоідентифікацію тих «росіян», які вільно чи невільно були в попередні часи позбавлені власної національності та ідентифіковані «росіянами».

Білоруська меншина нараховує майже 276 тис. чоловік, або 0,57% населення України. Її представники мешкають подекуди в українсько-білоруському пограниччі, але головню — в містах (214,6 тис. чол. або майже 77,8% всіх білорусів). Останнє засвідчує, що переважна кількість білорусів в Україні з'явилася внаслідок виробничої, освітньої та ділової міграції. Загалом, білоруська меншина вже пройшла свій пік численності і нині знаходиться майже в такому ж стані, як і в 50-х рр. ХХ ст. Для порівняння: 1959 р. — 290,9 тис., 1970 р. — 385,8 тис., 1979 р. — 406,1 тис., 1989 р. — 440,0 тис. чол.

Початки *молдавських* поселень криються в давнинах історії, коли деякі українські землі увіходили до васальних турецькому султанові молдавських князівств.

Нині *молдован* в Україні — 258,6 тис., що складає майже 0,54% населення. Загалом, молдовська меншина традиційно має тенденцію до зростання, що зумовлено відносно високим показником народжуваності в молдованських сім'ях: 1959 р. — 246,6 тис., 1970 р. — 265,9 тис., 1979 р. — 293,6 тис., 1989 р. — 324,5 тис. Деяке зменшення численності у 2001 р. порівняно з 1989 р. пов'язане зовсім не із змінами у репродуктивному відтворенні молдован, а насамперед з акцією в перші роки незалежності України щодо їхньої етнічної самовизначеності: частина молдован була ідентифікована як румуни, з чим, до речі, чимала частина «новорумунів» не згодна до сих пір. Понад 2/3 молдован (185,0 тис.) — сільські мешканці. Це, насамперед, пов'язано з традиційним господарюванням молдован (хліборобство, скотарство, садівництво, виноградарство).

В Російській імперії, після захоплення межиріччя Дністра і Прута, молдовани проживали в Бессарабській і, частково, в Подільській і Херсонській губерніях. В 1918 р. українські молдовські землі між Прутом і Дністром були приєднані до Румунії, а згодом (у 1924 р.) на території України була створена Автономна Молдавська РСР в складі Української РСР. Загалом, у 1926 р. в Україні проживало 257,8 тис. молдован (0,8% населення), діяло (на 1931 р.), включаючи і автономію, 80 молдовських національних сільських рад, 121 молдовська школа і низка закладів освіти, культури, друку та ін.

Створення автономії мало насамперед політичну мету, оскільки серед її населення було (за даними перепису 1926 р.) всьо-

го 30,6% молдован; натомість українців було 47%, росіян — 9,7%, євреїв — 8,4%. І дійсно, коли в 1940 р. Бессарабію було приєднано до СРСР, була створена Молдавська РСР, до складу якої увійшла і АМРСР. Нині з територією колишньої автономії практично повністю співпадає невизнана Придністровська республіка.

Румунів перепис 2001 р. зафіксував майже 151 тис. чол. (0,31% населення), і ця меншина має виразну тенденцію до зростання. Переважна більшість румун також проживає в селах (118,6 тис.), і причини цього практично аналогічні з наведеними щодо молдован. При врахуванні витоків та кількості румунської меншини в Україні, слід також мати на увазі активну політику румунізації на захоплених українських землях у період між Першою та Другою світовими війнами і, навіть, під час останньої.

Предки *кримських татар* з'явилися в Криму у другій половині 1223 р. Перед цим, 1 травня того ж року, відбулася битва русько-половецького війська з монголо-татарами на р. Калка, де перемогли останні; потім на «зимові квартири» завойовники відправились на південь під Солдайю (Судак). Вдруге монголо-татари зруйнували Судак у 1229 р., а з початку 30-х рр. XIII ст. майже увесь Кримський півострів підпадає під владу Бату-хана. У 1242 р. кристалізується як політична реальність Золота Орда зі столицею Сарай-Бату на Ітилі (Волзі), і Таврида стає улусом Золотої Орди зі столицею в місті «Кирим», що розташовувалось в долині річки Чурук-Су; перший правитель улусу — хан Мавал, брат Бату-хана. На подальшу етнічну історію прийшлих тюркомовних кочовиків вплинули інші етнічні спільноти півострова — руси, готи, алани, греки, вірмени, генуезці, хозари, половці, турки-сельджукиди та ін., чимало елементів з мовної та культурної спадщини яких було сприйнято татарами¹.

Кримськотатарська мова споріднена з турецькою, кумицькою, карачаєво-балкарською, а також мовою греків-урумів Приазов'я. Традиційний кримськотатарський етнос складався з трьох субетносів: степових татар (ногайські татари), передгірських татар (тат, татлар), південнобережних татар (ялибойлю); від них слід відрізнати власне ногайців (ногаї), які в період існування Кримського ханства кочували по Північному Причорномор'ю та Приазов'ю, а нині проживають переважно в Дагестані і Чечні.

Згідно перепису 2001 р., в Україні проживало 248,2 тис. кримських татар. Цій реальності передували непрості й трагічні сто-

рінки історії народу, котрі безпосередньо впливали на демографічні показники.

У 1897 р. кримських татар налічувалось 186,2 тис.; відомі революційні і громадянські протистояння призвели до того, що кількість кримських татар зменшилася — 184,6 тис. у 1921 р. і 179 тис. у 1926 р. Перед війною (1939 р.), щоправда, кримських татар вже стало 218,8 тис., однак страшним ударом по етносу стала депортація кримських татар у травні — червні 1944 р.: 238,5 тис. чол. були силоміць вивезені за межі Криму до середньоазійських республік та РФ. І весь подальший час — це боротьба народу за повернення до предківських місць.

Перепис 1959 р. не зафіксував кримських татар в Україні; в 1970 р. — їх вже було майже 3,6 тис. чол., в 1979 р. — 6,6 тис., в 1989 р. — 46,8 тис., у 1990 р. — 83,1 тис.; у серпні 1991 р. — 142,2 тис.² Надалі приплив репатріантів помітно спадає: в 1997 р. повернулося 5 300, у 1998 р. — 3 200, в 1999 р. — 2 500 чол. Прикметно, що переважна більшість депортованих та їхніх нащадків зберегли рідну мову (92,0%); більшість з них володіє також і російською (79,8%), однак лише незначна частина (19,6%) — українською, що аж ніяк не може розглядатися як сприятливий чинник інтеграції кримських татар в українське суспільство.

Доречно згадати про долю депортованих з Криму етносів в цілому. За даними ГУ МВС України в листопаді 2000 р. в АРК проживали 260 тис. репатрійованих громадян та їх нащадків, з них: 256 959 кримських татар, 306 болгар, 320 вірмен, 1 865 греків, 535 німців. Станом на 1 квітня 2004 р. в АРК чисельність репатрійованих громадян досягла 265,5 тис. чол. Зокрема, серед них переселилися з: Узбекистану — 189 тис. (72%), Казахстану — 21 тис. (8%), Таджикистану — 30 тис. (11,5%), Російської Федерації — 19 тис. (7,2%), з інших країн СНД — 3 тис. (1,3%). Переважна більшість репатрійованих вже набула українського громадянства. Приблизно 4 тис. кримських татар, які повернулися за останні 2 роки, ще не оформили громадянство України. Останнє, так само як і та обставина, що частина депортованих повертається в Крим самопливом, свідчить про переважання реальної кількості кримських татар порівняно з офіційними даними.

Нині за межами України проживає близько 100 тис. кримських татар, що мають намір повернутися до Криму (за даними Меджлісу, за межами України знаходиться 200-250 тис. кримських татар). З них десь 80 тис. проживає в Узбекистані, 15 тис. — в Росії, 5 тис. — в Таджикистані і Киргизії. За прогнозами, процес репатріації кримських татар з теренів колишнього СРСР буде

тривати принаймні ще десятиліття в щорічних обсягах щонайменше 1,5-3 тис. чол.

Болгар в Україні за переписом 2001 р. — 204,6 тис., що складає 0,42% населення країни. Загалом, кількісна динаміка цієї меншини досить стабільна: 1959 р. — 219,4 тис., 1970 р. — 234,4 тис., 1979 р. — 238,2 тис., 1989 р. — 233,8 тис. Ще в 1773 р. було засновано декілька болгарських сіл в басейні річки Синюха (Вільшанка та ін.), на початку XIX ст. — в Буджацькому степу, біля Ізмаїлу, в Криму. Завдяки власній працьовитості та державним пільгам, болгари міцно вкорінилися на новій батьківщині і стали помітним економічним та культурним чинником півдня України.

Революційні негаразди вплинули на болгарську меншину: багато людей загинуло від недоїдання та хвороб, у військових діях, частина емігрувала. У 1926 р. болгар в Україні налічувалось 92,1 тис. (0,32% населення), які переважно жили в селі. Як і щодо інших меншин, болгарам була надана можливість територіального самоуправління: станом на 1931 р. існувало 3 болгарських національних райони — Благоївський, Вільшанський, Коларовський та 46 болгарських національних сільських рад, діяло 73 болгарських шкіл, Преславська сільськогосподарська школа на Мелітопольщині, низка культурних центрів та видань. Переважна більшість болгар нині проживає у сільській місцевості — 120,1 тис., а в містах мешкає десь 84,5 тис. чол. Причина цього явища полягає у відносно давньому, починаючи з XVIII ст., компактному проживанні болгар на півдні України (Одеська обл.), і збереженні традиційного способу господарювання (садівництво, виноградарство, хліборобство, скотарство).

Угорці (мадари) створили потужну державу в центрі Європи, котра є безпосереднім сусідом України. Предки угорців прийшли в Європу з прабатьківщини з-під Уралу. Деякий час (у VII – IX ст.) вони перебували в Причорномор'ї і Приазов'ї, а в 895-96 рр. перейшли Карпати і зайняли придунайські степи (пушту). З тих пір карпатський регіон є контактним для українців та угорців.

Угорська меншина в Україні — одна з найчисленніших і протягом другої половини XX ст. практично завжди зростала: 1959 р. — 149,2 тис. чол., 1970 р. — 157,7, 1979 р. — 164,4, 1980 р. — 163,1, 2001 р. — 156,6 (0,3% населення). Угорці шанують рідну мову (для 95,4% вона є рідною), живуть переважно у сільській місцевості, мають високу національну самосвідомість, добре зорганізовані в національно-культурні товариства.

За переписом 2001 р. поляків налічувалось 144,1 тис., що складає майже 0,3% населення України. До Другої світової війни в Україні (без західних регіонів) було 476,4 тис. (1926 р.), а потім — в контексті наслідків голодомору та репресій — лише 360,7 тис. (1939 р.) поляків. В міжвоєнні роки УРСР зробила низку істотних кроків по задоволенню етнокультурних потреб поляків на території України; станом на 1931 р., було виділено Польський національний район — Мархлевський на Житомирщині, діяло 157 польських національних сільських рад, діяла 381 польська школа, для народного господарства спеціалістів готували (з викладанням польською мовою) в п'яти технікумах, діяла низка культурних, видавничих та наукових польських установ.

За останні півстоліття польська меншина істотно скоротилася: 1959 р. — 363,3 тис., 1970 р. — 295,1 тис., 1979 р. — 258,3 тис., 1989 р. — 219,2 тис. чол. Подібна тенденція зумовлена насамперед еміграцією етнічних поляків на свою історичну батьківщину, а також в деякі інші країни в пошуках кращих умов для самореалізації. Нині переважна частина польської меншини мешкає в міських поселеннях (99,7 тис.), що пов'язано як з історичними тенденціями, так і загалом високим діяльнісним і творчим потенціалом її представників. Територіально поляки зосереджені насамперед на Житомирщині, а також в Хмельницькій та Львівській областях.

Варто нагадати, що в минулі часи польський відсоток серед населення України був значно вищим. Починаючи з Люблінської унії 1569 р., за якою українські землі опинилися під політичною юрисдикцією Речі Посполитої, розпочалась масова експансія поляків в Україну. Особливо активною вона стала після трьох поділів Польщі (1722, 1793 і 1795 рр.) і включення переважної частини її території до складу Російської імперії. Тому, перепис 1897 р. зафіксував в Україні понад 2 млн поляків.

Минулі століття дали багато прикладів позитивного і негативного у взаєминах поляків і українців: як величні зразки взаємозбагачення культур, так і не менш значні приклади взаємної руйнації. З приємністю доводиться констатувати, що нині у взаєминах між Україною та Польщею домінує політика стратегічного партнерства, пошук шляхів взаємовигідного співробітництва. Це, у свою чергу, позначається і на створенні сприятливих умов для задоволення національно-культурних потреб польської меншини в Україні.

Загальною мовою для всіх *евреїв* є іврит — одна із семітських мов. Цією мовою написано Старий Заповіт, як розмовна мова іврит функціонував десь до перших століть н. е., а потім зберігався насамперед як богослужбова мова, мова освіти та всередині окремих замкнених єврейських общин. У ХХ ст. іврит було повернуто до широкого вжитку і він став державною і розмовною мовою ізраїльтян.

Натомість, у Європі протягом майже тисячоліття аналогічну функцію виконував ідиш. Він зародився у Х – XII ст. на базі рейнських діалектів німецької мови і був основною розмовною мовою євреїв протягом всього Середньовіччя, Нового часу, включно до середини ХХ ст.

Єврейська меншина в Україні — однак з найдавніших. У Причорномор'ї та Криму їхні общини відомі ще з дохристиянських та ранніх християнських часів. За Київської Русі їхня чисельність істотно зросла за рахунок переселенців з Візантії та Хозарії. Основна хвиля євреїв у Східну Європу прибула в часи пізнього Середньовіччя, рятуючись від переслідування в Західній Європі, яке розпочалось у 1492 р. їх вигнанням з Іспанії. Згодом Російська імперія ввела «смугу осілості», обмежуючи територію проживання євреїв Катеринославською, Подільською, Херсонською, Таврійською, Чернігівською, Полтавською, Мінською, Віленською та Бесарабською губерніями. Наслідок: в середині ХІХ ст. в Україні проживало 3/4 євреїв всієї Східної Європи, а за переписом 1897 р. їх вже нараховувалось 2,3 млн. чол.

На стан і чисельність єврейської спільноти справила сильне враження дискримінаційна політика Російської імперії щодо євреїв та громадянська війна. За період з 1891 р. по 1914 р. звідси емігрувало понад 1,7 млн. чол. (переважно до США), під час погромів загинуло ще близько 200 тис. єврейського населення, чимало євреїв полягло у військовому протистоянні «білих» і «червоних», переважно на боці останніх. Тому, у 1926 р. в УРСР проживало лише 1 млн 580 тис. євреїв (5,8% населення). Після приєднання до СРСР Західної України численність євреїв у 1939 р. в Україні зросла до 2 млн 531 тис. чол. (6,2% населення).

Національною катастрофою стала для євреїв Друга світова війна: фашистами було знищено 6 млн чол., з них 1 млн 400 тис. українських євреїв. Етнічний потенціал і розвиток нації було підірвано і призупинено. Подальша антисемітська політика СРСР, з одного боку, і відновлення державності євреїв (Ізраїль) стали активними індукторами масової еміграції євреїв з СРСР (до початку 90-х рр. виїхало близько 1 млн чол.), в тому числі і з України.

Післявоєнна динаміка єврейської меншини виглядає наступним чином: 1959 р. — 840 тис., 1970 р. — 776, 1979 р. — 632,6, 1989 р. — 486,3, 2001 р. — 103,6 тис., або 0,21% населення України. У всі часи євреї мешкали переважно в містах, і нині цей показник складає майже 99% всієї меншини. Слід, однак, мати на увазі, що за ізраїльськими офіційними даними кількість євреїв в Україні становить 112 тис. чол., а за твердженням Всеукраїнського Єврейського Конгресу єврейська громада України налічує 550 тис. чол.

Непроста і важка доля єврейського народу у ХХ ст., еміграційні процеси і, як наслідок, різке скорочення чисельності єврейської меншини, мало і матиме негативні наслідки і для України в цілому. Річ у тім, що євреї завжди були, як правило, соціально активними і діяльними, реалізуючи свої потенції в торгівлі, науці, культурі, виробництві, фінансах тощо. Наприклад, наприкінці ХІХ ст. (1897 р.) понад 40% євреїв було задіяно в торгівлі, 30% — в промисловості (ремісництві), 5% — на службі, 3-4% — у сільському господарстві, решта — в культурній діяльності, медицині, «вільних мистецтвах» тощо. В Україні в містах і містечках ремісництво і торгівля істотно залежали від єврейського прошарку і втрата його у свій створила своєрідну порожнечу.

В Україні є також нечисленні групи інших єврейських субетносів: *євреїв гірських* — 166, *євреїв грузинських* — 108, *євреїв середньоазійських* — 13 чол. Гірські євреї — північнокавказька етнолінгвістична група євреїв, яка проживає на Північному Кавказі та в Азербайджані; за вірою — іудеї, розмовляють татською мовою іранської групи індоевропейських мов, втім, часто запозичуючи мову іноетнічного оточення. В Україні лише 23 чол. визнали татську мову рідною, інші — українську (12) та російську (121). Грузинські євреї — подібна група з Грузії, розмовною мовою яких стала грузинська. В Україні ситуація інша: останню як рідну назвав 1 чол., українську — 70, російську — 29. Серед середньоазійських євреїв переважала таджицька мова, в Україні ж рідною майже всі (12 чол.), назвали російську мову.

Історична доля та геноцид щодо *вірмен* у ХХ ст. (зокрема знищення у 1915-16 рр. османською владою понад 1,5 млн і виселення нею понад 600 тис. вірмен у пустельні райони Месопотамії), спричинилися до широкої діаспоризації вірменського народу. Нині в Україні — майже 99,9 тис. вірмен (0,2% населення), а загальна тенденція — різке збільшення численності цієї меншини: 1959 р. — 28,0, 1970 р. — 33,4, 1979 р. — 38,7, 1989 р. —

54,2 тис. Лише за роки незалежності численність вірмен в Україні практично подвоїлась, що викликано, очевидно, як привабливістю України для мігрантів, так і проблемами економічного та етнополітичного гатунку (Нагірний Карабах та ін.) для вірмен на своїй батьківщині. Вірмени-мігранти мешкають переважно в містах (79,2% всієї меншини), що пояснюється схильністю вірмен до діяльності у сфері торгівлі, управління, фінансів, обслуговування тощо. Слід зазначити також, що вірменські громади в Україні існували протягом багатьох століть в минулому, починаючи з вірменських кварталів у княжому Києві. В багатьох містах (Львів, Кам'янець-Подільський, Чернівці, Одеса та ін.) та на Кримському півострові вірменські поселення були досить впливовими і зробили помітний внесок в культурно-економічний розвиток цих регіонів.

З українською землею доля зводила греків протягом декількох тисячоліть. Вже в VII ст. до н. е. з'являються перші грецькі поселення на о. Березань в гирлі Дніпра, а згодом грецькі поліси розкинулися на всьому Північному Причорномор'ї від Дунаю до Керченської протоки. Чимало греків мешкало в давньоруських містах та Причорномор'ї в часи Візантійської імперії. Масово переселялись греки на Україну із Оттоманської Порти (декілька міграційних хвиль у XVII – на початку XX ст.). По суті, примусового переселення з території Кримського півострова у Приазов'є греки зазнали у 1783 р.³ Традиційно греки осідали на півдні, хоча чималі і впливові грецькі общини були і в багатьох містах по всій Україні (Київ, Ніжин, Львів, Кам'янець-Подільський, Одеса, Дніпропетровськ, Харків та ін.). За переписом 1897 р., в Україні проживало 186,9 тис. греків.

Воєнна доба 1917-21 рр. суттєво вплинула на чисельність греків в Україні, особливо в Криму: у 1913 р. їх було на півострові 23 849 чол., а в 1926 р. — лише 16 036 чол. Переважна ж більшість греків проживала в Приазов'ї: за даними місцевого перепису 1923 р. в Донецькій губернії (до якої входила і Маріупільщина) мешкало 86 615 греків, причому 93% з них проживало в сільській місцевості. Загалом, згідно матеріалів Всесоюзного перепису 1926 р. в Україні проживало 104 666 власне греків (0,36% населення), а також 16 036 кримських греків, що сукупно складало 120,7 тис. чол.; майже 90% грецького населення мешкало в селах. На 1932 р. в Україні існували Мангушський, Сартанський та Велико-Янисольський грецькі національні райони, а також 30 грецьких національних сільських рад, діяло 16 грецьких шкіл, педагогічний технікум і грецький театр⁴.

Великих втрат грецький етнос зазнав в роки Другої світової війни (військові і цивільні втрати, депортація). У часи сталінської депортації у Криму станом на 28 травня 1944 р. мешкало 16 248 греків (0,36% населення). Згідно постанови ДКО за №5984 сс від 2 червня 1944 р., практично їх усіх було виселено з Криму разом з представниками інших етносів: греків — 15 040 чол., болгар — 12 422, вірмен — 9 621, німців, італійців, румун та ін. — 1 119; всього — 38 202 чол. В 1959 р. греків в Україні було лише 104 359, в 1970 р. — 106 909, в 1979 р. — 104 091, в 1989 р. — 98 594, в 2001 р. — 91 548 чол. (0,19% населення України). На цей час в містах проживало вже 68,7% від загальної кількості греків. При цьому переважна кількість греків рідною назвала російську мову. Деяке зменшення загальної чисельності грецької спільноти пов'язане як із спільними для всієї України демографічними процесами, так і з виїздом деякої частини греків на проживання до Греції.

Для України особливий інтерес становить насамперед етнічна група, яка полишила Індію ще наприкінці I-го тис. н. е. і з тих пір розселилась практично по всьому світові. Мова йде про *циган*.

Перші цигани-переселенці прибули в Україну в XV ст. з Угорщини. Наступний приплив стався наприкінці XVI — на початку XVII ст. з Польщі. В часи Гетьманщини дисперсні циганські поселення адміністративно були зоорганізовані в т. зв. циганські полки кількістю 12, що заклало основи формування української етнографічної групи циган. Циганська управлінська автономія була ліквідована у 1765 р., і основна маса циган знову повернулася до кочового та напівкочового життя. В XIX ст. чимало циган прибуло в Україну з Молдови та Валахії⁵.

За переписом 1926 р. в Україні (без Галичини, Волині, Буковини і Закарпаття) налічувалося 13 578 циган. Великих втрат циганська спільнота зазнала у роки Другої світової війни як «неповноцінний» (за оцінкою нацистських зверхників) люд: загалом у Європі було знищено близько півмільйона циган.

У повоєнний час кількість циган в Україні невпинно зростає: 1959 р. — 22,5, в 1970 р. — 30,1, в 1979 р. — 34,4, в 1989 р. — 47,9, в 2001 р. — 47,6 тис. чол. (майже 0,1% населення України). Однак, враховуючи спосіб життя циган, їхній потяг до соціальної автономності, зрештою — саму методику перепису 2001 р., останній показник слід коригувати в більшу сторону. Наприклад, перепис 1989 р. зафіксував у Закарпатті 12 131 цигана, а спеціальне дослідження наступного, 1990 р., дало підстави для висновку про проживання там 20,2 тис. чол. циганської національ-

ності. Вочевидь, необхідно прислухатися до тих демографів, які визначають сучасну циганську спільноту в Україні в кількості понад 100 тис. чол.

Німці свої перші поселення в Україні, насамперед торговельні, засновують ще в княжі часи (починаючи з XI ст.) в Києві, Луцьку, згодом — Галичі, Львові та інших містах.

Подальша німецька присутність підтримувалось переважно двома шляхами: по-перше, в умовах перебування тих чи інших українських земель в державних утвореннях із сильною німецькою компонентою; по-друге, шляхом створення Російською імперією сприятливих умов для колонізації українських земель німецькими переселенцями. У першому випадку мова йде про осідання в Галичині, на Закарпатті і Буковині власне німців та австрійців за часів Австрійської імперії (з 1867 р. — Австро-Угорщини). Вони розселялися переважно в містах та містечках, оскільки за родом своєї діяльності були пов'язані з державними інституціями, органами самоуправління, медициною, освітою, правничими установами, мистецтвом та ремеслом. Це (тобто міський характер німецької спільноти), до речі, стало однією з головних причин повернення переважної більшості з них назад у «Фатерланд» після втрати політичного зверхництва над українськими землями. Натомість, у другому випадку німецькі колоністи залучались для освоєння земель, а тому вони отримували за пільговими умовами значні ділянки і самі «вростали» в землю нової батьківщини. Тим то німецька спільнота спочатку збільшувалась за рахунок мігрантів, а в подальшому — переважно шляхом власного репродуктивного відтворення. Таким чином німецькі поселення стали невід'ємною частиною України.

Як вже зазначалось, цілеспрямовану політику переселення німецьких колоністів в Україну започаткувала Катерина II. Під час правління Олександра I у 1803-23 рр. на півдні України було засновано ще 134 поселення, а в Криму — 8. Німецькі колонії в XIX ст. створювались і надалі — на Волині, Одещині, Закарпатті, Київщині та Харківщині.

На початку XX ст. в Україні проживало майже півмільйона німців. Після початку Першої світової війни влада з міркувань безпеки депортувала значну їх частину на Поволжя і в Сибір. Щоправда, переважна більшість німців після громадянської війни повернулась в Україну. Перепис 1926 р. засвідчив наявність 393,6 тис. німців (1,36% населення).

Німці в Україні проживали переважно компактно, що дало змогу створити національні адміністративні одиниці. В 1931 р.

було 7 німецьких національних районів (Зельцьський (Фридрих-Енгельський), Спартаківський (Гросс-Лібентальський), Карл-Лібкнехтівський, Високопільський, Молочанський, Люксембурзький, Пулинський), діяло 228 німецьких національних сільських рад, 628 німецьких шкіл, півтора десятка німецьких технікумів, Одеський німецький педагогічний інститут, численні культурні центри та періодичні видання. Прикметно, що голодомор 1932-33 рр. був спрямований також проти німецьких населених пунктів.

Чимало поневірянь німецька спільнота зазнала у часи Другої світової війни. Із Західної України переважна більшість німців виїхала до Німеччини як «фольксдойче». В 1941 р. німці з європейської частини СРСР, в тому числі і з України, були вивезені в Казахстан та деякі східні райони РСФСР. Автономна республіка німців Поволжя була ліквідована; загалом депортації зазнало десь 600-700 тис. чол. У свою чергу, під час окупації німецькою владою було вивезено до Німеччини понад 650 тис. німців. Після війни приблизно 250 тис. депортованих радянською владою українським німцям було дозволено повернутися, але не в Україну: вони селилися в Казахстані та сусідніх республіках. Так дві воюючі сторони практично знищили налагоджене і стабілізоване життя німецької меншини в Україні. Втім, наприкінці та одразу після закінчення війни волею влади німці знову з'явилися на території України. Мова йде про категорію т. зв. інтернованих, тобто цивільних осіб німецької національності із звільнених територій Східної Європи і Балкан, залучених до трудової мобілізації і депортації за вказаними з Москви адресами, всього було інтерновано майже 303 тис. чол., переважно — німців, а також поляків. З усіх інтернованих 3/4 було направлено на індустріальні та вугільні об'єкти Донбасу і Криворіжжя, тобто Україна «поповнилася» ще майже двомастами тисячами німців. Їхня доля була різною — більша частина померла або стала інвалідами, решта була репатрійована в Німеччину окремими партіями протягом 1945-56 рр.

В подальшому динаміка німецької меншини в Україні складалася наступним чином: 1970 р. — 29 871 чол., 1979 р. — 34 139, 1989 р. — 37 849, 2001 р. — 33 302. Як відомо, серед німецької спільноти досить популярною є ідея переїзду до Німеччини, а тому раніше депортовані з території України німці своїм пунктом призначення обирають переважно історичну батьківщину. Та ж обставина, що переважна частина сучасних українських німців живе у містах (24 605 чол.), свідчить про те, що тради-

ційні компактні поселення німців (села) перестали бути інтегруючим чинником консолідації цього етносу.

За переписом 2001 р., *гагаузі* в Україні 31 923 чол. Ця меншина постійно, хоча й невеликими темпами, зростає: 1959 р. — 23,5 тис. чол., 1970 р. — 26,5 тис., 1979 р. — 29,4 тис., 1989 р. — майже 32 тис. Гагаузи — переважно сільські жителі (73% всієї меншини), що пов'язано із збереженням традиційного господарювання (садівництво, городництво, виноградарство, вівчарство). Один з небагатьох тюркських народів православний за віросповіданням; етногенетичне минуле гагаузів до сих пір є дискусійною проблемою. За сельджуцькою версією, гагаузи є нащадками малоазійських турок (огузів); популярною є також концепція, що гагаузи — це зтуречені християни, або християнізовані степовики (половці, булгари, печеніги). Принаймні, витоки гагаузів як етносу сягають XIII ст.: в цей час їхні предки приймають християнство і, таким чином, етноконфесійно виокремлюються з тюркомовного етнічного «казана». Деякі дослідники відносять гагаузів до огузької мовної групи.

В Україні гагаузи нині мешкають переважно в Одеській області, і переважна більшість з них (71,5%) рідною вважає предківську мову.

Литовців в Україні за переписом 2001 р. — 7 207 чол.; рідною назвали російську мову 58,0% представників меншини. В минулі часи литовська етнічна присутність в Україні була набагато значнішою, що пов'язано із тривалою спільною політичною долею України і Литви (Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Російська імперія, СРСР). Втім, ще в середині 90-х рр. XX ст. литовців в Україні було 11,3 тис. чол.: значна частина з них потім повернулася на історичну батьківщину.

Словаків на теренах України — 6 397 чол., що вдвічі менше, порівняно з 1959 р. (13 991 чол.). Приблизно такими ж показниками характеризується і *чеська* меншина (2001 р. — 5 917 чол., 1959 р. — 14 539 чол.). Кількість обох меншин зменшується, що пов'язано головним чином з поверненням чехів і словаків на історичну батьківщину. Традиційно словаки і чехи в Україні зосереджувались переважно на Закарпатті, що пов'язано із спільним перебуванням цього краю разом з Чехією і Словаччиною спочатку в рамках Австро-Угорської імперії, а потім — Чехословаччини. У випадку із словаками певну роль відіграє і спільне українсько-словацьке пограниччя, на якому обабіч кордону розкидані як українські, так і словацькі села.

Караїми належать до тюркських народів; їхня мова близька до кримськотатарської, релігія — караїмізм, витоки якої сягають VIII ст. н. е., коли в Багдаді постала єврейська громада, члени якої визнавали єдиним джерелом віри Біблію і відкидали низку талмудистських догматів. У Криму караїми з'являються в XIII ст., мігруючи з Візантійської імперії. Традиційні центри поселення караїмів — Солхат, Чуфут-Кале, Луцьк, Галич, Тракай (Литва). У 1299 р. караїмська фортеця Чуфут-Кале (в тодішньому іменуванні — Кирк-Єр) була позбавлена військами золотоординського темника Ногає⁶. Щоправда, чисельність караїмської спільноти завжди була невеликою; в Російській імперії (згодом — СРСР) їх проживало: 1795 р. — 2 400 чол., 1897 р. — 12,9 тис., 1926 р. — 14 тис., 1959 р. — 5,7 тис., 1970 р. — 4,6 тис., 1979 р. — 3,3 тис., 1989 р. — 2 602 чол. Перепис 2001 р. зафіксував 1 196 караїмів, з яких лише 6% зберегли рідну мову. У самому Криму караїмів налічувалось: в 1979 р. — 1 047 чол., в 1989 р. — 823 чол., в 2001 р. — 671 чол. Геноциду караїми зазнали в роки Другої світової війни, коли окупанти кваліфікували їх як іудеїв з відповідними людиноненавистницькими висновками і діями. Зокрема, київські караїми розділили трагічну долю євреїв в Бабиному Яру. З тих пір караїмський етнос в Україні скорочується і нині гостро стоїть проблема докладання і координації національних і міжнародних зусиль по збереженню караїмів як етносу і розвитку їхньої національно-культурної ідентичності. Найчисленніша громада караїмів (бл. 25 тис. чол.) в наш час зосереджена в Ізраїлі.

Кримчаки — традиційно нечисленний етнос, який консолідувався в XIV – XV ст. навколо однієї з течій іудаїзму, а саме раббанізму, тобто слідує настановам Старого Заповіту і Талмуду. Звідси — найменування кримчаків євреями-раббанітами. Кримчацька мова близька до кримськотатарської. Традиційні центри поселення кримчаків — Кафа (Феодосія) і Карасу-Базар (Білогорськ)⁷. В XVI ст. їхня чисельність — 500-700 чол., на початку XIX ст. — бл. 600, у 1897 р. — 3 345, 1912 р. — 7 500, 1926 р. — 6 338, 1940 р. — 9,5-10 тис., 1948 р. — 1,4-1,5 тис. В усі часи, включаючи XX ст., кримчаки мешкали переважно в Криму: 1926 р. — бл. 6 тис. чол., 1940 р. — 8 тис., 1948 р. — 700-750 чол. Чи не найбільших втрат кримчаки зазнали під час світових воєн, причому в абсолютній більшості як цивільне населення: під час і після Першої світової війни десь третина кримчаків або померла від голоду і хвороб, або емігрувала в США та Палестину; під час Другої світової війни кримчаки свідомо

знищувались окупантами через їхню етноконфесійну ідентичність: було знищено приблизно 6 тис. чол. За деякими оцінками в часи німецької окупації було знищено близько 80% кримчаків. У відносних вимірах, кримчаки як етнос є найбільш постраждалим в роки Другої світової війни. За переписом 2001 р. в Україні — 406 кримчаків; на жаль, лише 16,7% з них зберегли рідну мову. При цьому кримчацька громада невпинно скорочується: у 1979 р. кримчаків було 921 чол., а в 1989 р. — лише 502 чол. За якихось чверть століття етнос зменшився понад ніж вдвічі. Отже, етнос потребує найпильнішої державної уваги і підтримки для збереження і відтворення самого себе і власної ідентичності.

Асирійців також досить численна меншина, яка налічує 3 143 чол. Враховуючи загальну кількість асирійців у світі (350 тис.) та їх діаспоризацію, можна стверджувати про їхнє серйозне представництво в Україні. При цьому значна частина меншини (28,1%) як рідну зберегла предківську мову.

¹ Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки / Отв. ред. С.Я. Козлов, Л.В. Чижова. – М.: Наука, 2003. – 459 с.

² *Грач Л.* Крымская автономия — ответ на вызов исторического периода. – Симферополь, 2001.

³ *Гедьо А.В.* Переселення греків з Криму до Приазов'я у 1778 р. // Укр. іст. журн. – 2001. – №1. – С. 73-84.

⁴ *Наседкіна Л.Д.* Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х – 30-х роки) // Укр. іст. журн. – 1992. – №6. – С. 64-72.

⁵ *Зіневич Н.О.* Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан // Укр. іст. журн. – 2001. – №1. – С. 40-52.

⁶ Див.: Тюркские народы Крыма.

⁷ Там само.

⁸ Там само. – С. 5.